

ОЛГА САВИЋ

ГРАДОВИ, ВАРОШИЦЕ И МЕШОВИТА НАСЕЉА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

Њихов размештај и основни фактори

Границе области. — Западна Србија је на северу ограничена реком Савом. Њена западна граница је река Дрина од ушћа до планине Звијезде. Одатле се граница поклапа са републичком границом према Босни и иде преко огранака Таре од реке Увца. Долином Увца почиње јужна граница области и пружа се до Доброселице. Од овог села граница иде развођем између Дрине, односно њене притоке Лима и његове притоке Увца, и слива Западне Мораве на истоку, следећи гребене Муртенице, Јавора и Радочела. Река Студеница чини јужну границу области од манастира Студенице до варошице Ушћа, где се Студеница улива у Ибар, који одатле, низводно, постаје источна граница до свог ушћа у Западну Мораву, код Краљева. Западна Морава је гранична река од Краљева до места где се у њу улива Дичина чији је ток источна граница до планине Рајца на северу. Преко Рајца источна граница области продужава низ реку Љиг чији ток следи до ушћа у Колубару, а даље је ток Колубаре источна граница до свог ушћа у Саву. Тако је највећи део Западне Србије ограничен важнијим рекама ове области а само на југу је планински масиви Муртенице, Јавора, Голије и Радочепа одвајају од југозападне Србије.

Овако ограничена Западна Србија чини, по свом положају, прелазну област између Србије и република које леже на западу северозападу, југозападу и југу од ње. Преко Западне Србије иду готово све саобраћајнице које везују Србију с Босном, односно Црном Гором. Северна граница области, река Сава, је веза Србије са Босном, Хрватском и Словенијом на северу и северозападу, а исто тако и са Војводином. Долином Ибра, југоисточном границом, води главна саобраћајница за Косово, односно Македонију на југу. На тај начин у целини, сем својим јужним делом, Западна Србија је веза са осталим републикама и покрајинама. Због тога и насеља градског типа која су се у овој области јављала раније или се јављају данас, настајала су као последица тог њеног трансверзалног положаја а дуж саобраћајница које су кроз њу пролазиле раније или пролазе данас.

Број и величина градова и осталих средишта. — Западна Србија је од давнина била седиште насеља градског типа чији се значај може пратити од римског, преко средњовековног и турског периода, све до данас. Исто тако у савременом процесу урбанизације и градских и сеоских насеља, велики број насеља губи своје раније и добија нове одлике. Тако варошице постају градови а села насеља прелазног типа, нешто између града и села, односно насеља мешовитог типа, како се она данас третирају у нашој статистичкој литератури (1 и 6, с. 60 и 90).

По статистичкој подели на територији Западне Србије има укупно 834 насеља од чега 759 сеоских насеља, 16 градова, 11 насеља, углавном села, која су данас у саставу градских насеља и 48 насеља мешовитог типа. По овој класификацији градови су следећа насеља: Обреновац, Ариље, Бајина Башта, Ваљево, Ивањица, Краљево, Крупањ, Лајковац, Лозница, Лучани, Мали Зворник, Пожега, Титово Ужице, Уб, Чачак и Шабац. Градске одлике добило је 11 насеља и она су, углавном, део градова поред којих се налазе. То су Звечка код Обреновца, Градац, Доња Грабовица и Кличевац код Ваљева, Клупци, Лозничко Поље и бања Ковиљача поред Лознице, Љубић и Трбушани поред Чачка, Севојно у близини Титовог Ужица и Мачванска Митровица у саставу Сремске Митровице.¹⁾

Мешовита насеља, како их данас издвајају наши статистичари, већим делом су у ствари седишта комуна, односно седишта скупштина општина на територији Западне Србије. То су: Богатић, Владимирци, Косјерић, Љиг, Љубовија, Мионица, Осечина и Чајетина. Остала мешовита насеља су: Бело Поље, Горић и Попаре у општини Ваљево; Адрани, Богutowaц, Грдица, Јарчужак, Чибуковац, Конарево и Ушће у општини Краљево; Лајковац село у општини Лајковац; Башчелуци, Крајишници, Зајача, Лешница, Плоча и Трбушница у општини Лозница; варошица Гуча и Дљин у општини Лучани; Лоњин у општини Љубовија; Брасина, Доња Борина, Сакар и Доња Трешница у општини Мали Зворник; Јелен До и Узићи у општини Пожега; Биоска, Кремна и Мокра Гора у општини Ужице; Атеница, Бељина, Кулиновци, Лозница и Парменац у општини Чачак и Јеленча, Мајур и Поцерски Причиновић у општини Шабац.²⁾ Једино у општини Коцељева, где је седиште скупштине општине, нема ниједног мешовитог насеља, пошто се и Коцељева, по статистичким критеријумима, сматра сеоским насељем. Према овој статистичкој подели само по једно градско, односно мешовито насеље имају општине Ариље, Бајина Башта, Богатић, Владимирци, Ивањица, Косјерић, Крупањ, Мионица, Осечина, Чајетина и Уб. По два градска или насе-

¹⁾ Као град се третира и Рибница поред Краљева, али како она лежи на десној страни Ибра изван је граница Западне Србије.

²⁾ Мешовита насеља која се налазе на територији ових општина али изван граница Западне Србије су: Барич у општини Обреновац, Белановица у општини Љиг, Коњевићи општина Чачак и Врба, Кованлук, Ковачи, Крушевица, Матарушка Бања, Ратина, Сирча и Шумарице у општини Краљево.

ља мешовитог типа налазе се у општинама Лајковац, Љубовија и Љиг. Ово друго насеље у општини Љиг је Белановица која је изван овако ограничене територије. По још два мешовита насеља поред општинског средишта су у општини Лучане и Пожега, а више од два су у општинама: Обреновац 3 (и 1 изван граница — Барич), Ваљево 3, Краљево 7 (и осам изван граница), Лозница 6, Титово Ужице 3, Чачак 5 (1 изван граница), Шабац 3 и Сремска Митровица 1.

Из овог размештаја градских и мешовитих насеља по класификацији статистике види се да је најмања густина градских, односно мешовитих насеља у средишњем делу области (Карта). Највећа концентрација мешовитих и градских насеља, као и насеља која улазе у састав градова, налази се око старих градских насеља ове области: Шапца, Ваљева, Обреновца, Лознице и Малог Зворника на северу, односно Краљева, Чачка, Пожеге и Титовог Ужица у јужном делу области.

Приступајући класификацији система насеља на други начин од статистике која се руководила укупним бројем становника неког насеља и процентом пољопривредног и непољопривредног становништва у њему, Б. Којић је извршио нешто другачију класификацију ових насеља. Он сматра да су за градско насеље битне функције које оно врши у области где лежи у односу на друге категорије насеља, те да ни број укупног ни број пољопривредног, односно непољопривредног становништва није тај што опредељује категорију насеља. Због тога он сматра да 1966. године на територији Западне Србије није било ниједног града, тј. насеља које се по његовој систематизацији налази на врху насеобинске лествице. У градове је он тада сврстао само универзитетске центре (Београд, Ниш, Крагујевац, Приштину и Нови Сад) (2, с. 207—211).

Други степен ове његове лествице чине вароши, значајна просветна, здравствена и управна средишта, и то она насеља која су 1866. године била окружне вароши. У вароши Којић убраја Ваљево, Шабац, Чачак и Титово Ужице. Истовремено сматра да је тада на граници између варошице и вароши била Лозница, али са тенденцијом да прерасте у варош.

Трећи степен насеља, варошице, налазе се, по Којићу, у средишњој системи према значају функција. Ова категорија насеља је најразноликнија, јер су у прошлости неке биле вароши, друге су се нагло развиле или имају услова да прерасту у друге категорије, и, најзад, треће које задржавају улогу праве варошице, тј. посредника између насеља сеоског типа и вароши. Варошице се сматрају као функционално неодређена насеља, неизграђена и економски неоправдана, јер су често имале сувише мали број сопственог становништва. Међутим, Којић сматра да је њихова функција у систему насеља независна од броја њиховог становништва, те су оне ипак варошице иако по броју становника мање од неког оближњег села. Као пример он наводи Косјерић са 630 и Чајетину са свега 1.111 становника у 1961. години. У категорији варошица Којић издваја: а) велике варошице већ потенцијалне вароци — Лозницу и Краљево, б) праве

варошице — Богатић, Крупањ, Љубовију, Бајину Башту, Ивањицу, Ариље, Пожегу, Косјерић, Гучу, Љиг, Обреновац и Уб и, најзад, в) мале варошице у које убраја: Мионицу, Лешницу, Пецку, Рогачицу, Чајетину (и Белановицу која је изван граница Западне Србије). Најзад, као сеоску варошицу издваја Драгинац, а сва остала насеља сматра селима (2, с. 207 — 211). Значи, Којић не помиње многа насеља у близини градова, али као нова помиње Пецку, Рогачицу и Драгинац.

Нешто касније, 1961. године, у класификацији насеља према економским одликама Д. Вогелник помиње да су градови: Уб, Пожега, Мали Зворник, Севојно, бања Ковиљача, Обреновац, Лозница, Титово Ужице, Краљево (као и Рибница на десној страни Ибра), Ваљево, Чачак и Шабац. Пошто је овде искључиво говорено о градовима варошице, односно мешовита насеља, нису помињани (3, с. 215 — 217).

Као последњи степен у систему насеља која се по својим функцијама и значају у области издвајају од села су сеоске варошице. Њих помиње Којић, а посебно Б. Симоновић. У овај тип насеља он убраја Прањане, Пецку, Мионицу, Драгинац и Ражану (2 и 4, с. 9 — 62).

Пошто се у овом раду третирају средишта, односно насеља која врше извесне функције у области, и која се било чиме разликују од села, као и она насеља која тек стичу неке градске одлике, предмет анализе ће због тога бити сва ова насеља која су претходници издвојили и било на који начин разликовали од села. Тако ће се овде анализирати размештај свих градова, вароши, варошица и сеоских варошица које имају изванредан значај за околна села, затим сва комунална средишта и, најзад, сва она мешовита насеља, како их издваја наша статистика, која се у савременим условима развоја нагло мењају и стичу неке друге одлике којих раније нису имали. Таквих насеља је укупно 80 и поред већ помињаних насеља овде је узета у обзир и Коцељева, седиште општине, Дебрц, стари средњовековни град, и Прањане. Ова насеља се међусобно разликују по функцијама, припадају различитим категоријама, различите су величине. Најмање од њих Драгинац, сеоска варошица на путу Ваљево — Лозница, има свега 269 становника (попис 1971. г.) а највеће Шабац 42.075 становника. Иначе, свега 7 насеља имају изнад 10.000 становника. Највише је оних са 1—2.000 становника 25, па затим следе: 15 насеља од 2.001—3.000 становника, 13 насеља од 3.001—4.000, 8 насеља од 501—1.000, 5 насеља од 1—500 становника, 3 насеља од 5.001—6.000 и по 1 насеље од 6.001—7.000 и од 8.001—9.000 становника.

По општинама ова насеља су распоређена на следећи начин. У општини Обреновац има их 5, Ариље 1, Бајина Башта 2, Богатић 1, Ваљево 7, Владимирци 2, Ивањица 1, Косјерић 1, Коцељева 1, Краљево 8, Крупањ 1, Лајковац 2, Лозница 11, Лучани 3, Љиг 1, Љубовија 2, Мали Зворник 4, Мионица 1, Пожега 3, Осечина 2, Титово Ужице 5, Уб 1, Чајетина 1, Чачак 8, Шабац 4, Митровица 1 и Горњи Милановац 1.

Размештај, положај и основни фактори. — Када се на карти погледа размештај ових насеља види се да их је најмање у средишњем делу области. Исто тако се уочава да је на њихов положај, односно размештај, деловало више фактора који се разликују од насеља до насеља, али се ипак може издвојити један део општих или основних фактора који су деловали на појаву и положај већине.

Примаран фактор у данашњем функционалном издвајању насеља је несумњиво комунални систем који је, у тежњи да у свакој комуни, односно општини, развија део привредних и непривредних делатности, утицао на формирање средишта, односно варошица или мешовитих насеља у свакој западно-србијанској општини. Према томе управно-административни систем је један од првих и битних фактора стварања оваквих насеља и опредељивања да свака административна јединица има своје средиште на за то најпогоднијем месту. Као што су седишта скупштина општина данас та централна насеља комуналног система, тако је и ранија подела овог дела Србије на административно-територијалне јединице, срезове, округе, кнежине, нахије, или како су се већ звале у ранијим периодима, утицала на издвајања административних центара у варошице, тргове, средишта нахија итд. Тако је у турско време, а нарочито доцније по стварању независне државе Србије, административна подела имала велики и значајан утицај на формирање неког насеља у категорију варошица, варош, град или село. Тако су седишта округа била окарактерисана као вароши, што је био случај са Шапцем, Ваљевом, Лозницом, Ужицем и Чачком, док су као варошице, паланке или касаве у турско време сматрани Краљево (Карановац), Крупањ, Лешница, Митровица, Обреновац (Палеж), Пожега и Уб. И сви доцнији пописи варошица показују да је административна подела била од значаја да ли је неко насеље варош, варошица или сеоска варошица (5, с. 52—58). Због тога се и основна мрежа градских и варошких насеља Западне Србије заснива на њеној ранијој и садашњој административној подели.

Док је административна подела утицала на формирање неког средишта из створене потребе за њим, дотле је његов положај, односно размештај ових насеља, зависно од других фактора који су одређивали најпогодније место за издвајање средишта у тој административној јединици. Међу првима се издваја рељеф који је такође веома значајан за појаву градских и мањих средишта. Градска насеља, највиши степен насеља средишта, по правилу леже у долинама, и то у најважнијим долинама Западне Србије. Тако су у долини Саве, на северу, два града Шабац и Обреновац, а ту је и некадашњи средњовековни град Дебри, данас насеље мешовитог карактера. Долина Дрине на западу има три града Лозницу, Мали Зворник, Бајину Башту, као и бању Ковиљачу, а од мањих средишта Лешницу, Љубовију и Рогачицу. И Колубара, најважнија трансверзална долина Западне Србије у северном делу области, има значајно градско средиште Ваљево и два нешто мања Мионицу и Лајковац. У долини Тамнаве су Уб и Коцељева. И остале долине у северном делу су колевка градских и мањих средишта. У долини

Јадра Драгинац и Осечина, у долини његове притоке Ликодре Крупањ, а друге притоке Пецке — Пецка. Долине правца север — југ које спајају северни и јужни део области такође имају мања средишта, као што је Косјерић у долини Скрапежа и Љиг у долини истоимене реке. Мада у овим долинама нема неког већег града изграђена пруга Београд — Бар, долином Скрапежа, и магистрални ибарски пут, долином Љига, могу утицати на бржи развој и трансформацију истих насеља.

У јужном делу Западне Србије систем градских насеља се развио, углавном, у долини Западне Мораве, односно њене притоке Моравице и Бетиње, чије воде долазе у Западну Мораву преко Скрапежа, односно Моравице. На тој линији запад—исток налазе се највећи градови овог дела Западне Србије Краљево, Чачак, Пожега, Титово Ужице, а у долини Моравице која има правац север—југ још два насеља Ариље и Ивањица. Међутим, у највишем делу на југозападу области где нема погоднијих долина за стварање градова настала је варошица Чајетина на самој висоравни Златибора, а у новије време ту се формира и ново урбанизовано насеље туристичког карактера Партизанске Воде. У долинама које раздвајају масиве Таре и Златибора, дуж старог друмског и железничког пута, су још три мања мешовита насеља у овом највишем делу области, а то су Биоска, Кремна и Мокра Гора. Пада у очи да су за најважније долине Саву, Дрину, Колубару и Западну Мораву везана и најважнија градска насеља: Шабац, Лозница, Краљево, Ваљево, Обреновац, Чачак и Титово Ужице.

Значи, и на примеру Западне Србије се показало да су долине најважнији предуслов за појаву градских насеља, односно да од значаја самих долина зависи какво ће се насеље појавити, град, варош или варошица, односно сеоска варошица. Појава више градова у јужном делу области, у сливу Западне Мораве, и њихова релативна близина, условљена је композитношћу, односно постанком и обликом ове долине, где се у свакој од њених котлина јавило једно до два средишта (Чачак — Краљево). Слично је и у долини Дрине. С друге стране долине Саве и Колубаре где нема изражених котлина немају тако збијена градска насеља.

Најмање градских, варошких или насеља мешовитог типа налази се на југу, односно југозападу области, где су и највеће надморске висине (1422, 1408, 1544, 1231, 1281 м). Ту је и најгушћа хидрографска мрежа са честим бујичним токовима, са дубоким долинама стрмих страна, те су смањене погодности за појаву насеља уопште а посебно градског типа. Тако се на простору између Троглава, Чемерна, Радочела, Голије, Јавора и Мучња, градска насеља налазе једино у долини Моравице (Ариље и Ивањица), односно у нешто питомијем Драгачеву (Лучане, Гуча). Исто тако простор између Јагодње, Букова, Повлена, Маљена и Сувобора, који се налази у средишту области, својом висином, од 1103 до 1346 метара, није погодан за појаву градских насеља, те ту нема ни градова, ни варошица. Ту се једино у последње време развија туристичко, урбанизовано средиште Дивчибаре.

Истовремено са рељефом, односно висином, која је, као што смо видели у обрнутој сразмери са бројем и честином градских насеља, и долинским рељефом најпогоднијим за стварање градова, и речна мрежа, односно мрежа долина, се јавља као веома значајан фактор. Напред је већ речено да речна мрежа својом густином и разривањем планинског рељефа делује такође на мању частину, односно густину градова или варошица. Планине и предели густо разуђени речном мрежом уских и дубоких долина имају само једно насеље, на пример Чајетину, ако се ради о области мањих димензија или највише два ако су области већих димензија, као што су Ивањица и Ариље у пространој области Старог Влаха.

За положај ових насеља карактеристично је и то да се градови, вароши, варошице, односно мешовита насеља, врло често јављају на сутоку две реке, односно две долине. То је, на пример, случај са Обреновцем на ушћу Колубаре у Саву, Ариљем на сутоку долине Рзава и Моравице, Пожегом где се спајају долине Бетиње, Скрапежа и Моравице, Лозницом где се долина Јадра сјустиче са долином Дрине, Љубовијом на утоку Љубовиће у Дрину и Краљевој које је на ушћу Ибра у Западну Мораву, односно реке Рибнице у Ибар.

Долине су и у Западној Србији послужиле као основ за изградњу путне мреже. Тако се мешовита насеља, варошице а нарочито градови јављају на значајнијим путевима који пролазе кроз ову област. Поред ибарског магистралног пута чији део пролази кроз јужни део области налазе се сва значајнија насеља овог дела Краљева, Чачак, Пожега и Титово Ужице. Пут долином Саве, такође значајна саобраћајница везује Шабац, град са највећим бројем становника по попису 1971. године, и Обреновац а на том путу је и мање средиште, Дебрц. Трећа најважнија саобраћајница, најзначајнија за северни део области, је пут Лајковац — Ваљево — Лозница који прати долине Колубаре, Обнице и Јадра и повезује исток и запад области. Осим три поменутих насеља дуж овог путног правца су и мања средишта Осечина и Драгинац.

Значајнија насеља се налазе и дуж дринске саобраћајнице, као што су Лозница и Мали Зворник. У јужном делу дринска саобраћајница има мањи значај, па се уз њу јављају и мање значајна места Љубовија и Рогачица али и град Бајина Башта. И остале долине су искоришћене за путеве мањег значаја па су уз њих и мање значајна насеља.

И железничке саобраћајнице веома снажно делују на појаву, односно напредак или стагнацију ових средишта. Железничка пруга Београд — Бар, најважнија саобраћајница ове врсте иде кроз област долинама Колубаре, Скрапежа, Бетиње, те од Лајковца преко Ваљева, Косјерића, Пожеге и Титовог Ужица утиче на развој свих поменутих насеља, као и на њихов значај у области. Слично делује и пруга Шабац — Мали Зворник која је упоредна с путем дринског правца. Исто тако делује и пруга долином Западне Мораве, пруга Краљево — Пожега, и заједно са друмском саобраћајницом истог правца доприноси значају насеља која леже поред ње.

Ранији железнички путни правац, који је укинут, пруга Обреновац — Љиг — Горњи Милановац — Чачак — Пожега — Ужице — Мокра Гора — Вишеград, својевремено је допринео развоју и проглашењу Љига за варошицу, односно утицао на развој мешовитих насеља Бноске, Кремне и Мокре Горе која су се дуж ње налазила. Значај железнице још је изразитији на чворним местима, односно на местима где се укрштају две или више пруга. Пример за ово су Пожега, где се укрштају моравска и пруга Београд — Бар, и Краљево где се моравска пруга укршта са пругом долином Ибра.

За појаву и значај, односно развој ових насеља, осим горе поменутих праваца, значајан је и пут долином Моравице, једина веза планинског предела Јавора, Голије и Мучња са осталом Србијом, а и читав низ споредних саобраћајних праваца који се везује за ове најважније друмске саобраћајнице Западне Србије. На раскршћима ових саобраћајних путева са мање значајним, односно на раскршћу два или више мање значајних путева налази се већина поменутих насеља, која на томе темеље и свој данашњи значај и улогу средишта појединих делова Западне Србије. Од значаја и улоге тих путева који се спајају на одређеном месту зависи и улога и значај насеља. Тако се данашњи градови, најзначајнија насеља, налазе на раскршћима савско-дринског пута (Шабац), дринског и јадарско-колубарског (Лозница), дринског и босанског (Мали Зворник), моравског и путева долинама Моравице и Скрапежа (Пожега), моравског и путева за Црну Гору, односно Босну (Титово Ужице), западно-моравског и ибарског (Краљево), моравског и пута за Гучу (Чачак) и, најзад, на раскршћу пута долином Колубаре са путевима Ваљево — Бајина Башта и Ваљево — Шабац налази се Ваљево. Ове значајне раскрснице, чворишта друмског и железничког саобраћаја су данас и најбројнија насеља у Западној Србији. Изузев Пожеге (8503) и Малог Зворника (2560) сва остала су са преко 10.000 становника по попису 1971. године. Остале мање значајне раскрснице, као што су на пример Осечина, Пецка, Мионица и др. развијају се у оној мери колико су значајни путеви на којима леже и далеко су мање по броју становника (1026, 285 и 1227 ст. попис 1971. г.).

Сава и Дрина, граничне реке области а дуго времена и државне границе Србије према северу и западу, такође су утицале на појаву, значај и одржавање значаја неких средишта. Са карте се види да се ова насеља налазе на местима где је био прелаз преко ових река, као на пример код Шапца, Лознице, Малог Зворника, Љубовије, Рогачице и Бајине Баште. Та веза се раније одржавала скелом а данас најчешће мостом, а ту истовремено избија и нека мања долина, односно пут који њом води. Осим тога Сава као пловна река утицала је на развој пристаништа на својим обалама а то су овде Шабац и Забрежје покрај Обреновца.

Осим ових природних фактора има и низ других, више друштвеног карактера, чији се утицај може јасно уочити. Тако савремена политика индустријализације, електрификације и урбанизације наше земље делује такође на пораст значаја неких насеља и њи-

хов прелазак у нову вишу категорију, односно на формирање нових средишта. Пример је подизање хидроцентрала на Дрини што је довело до развоја Малог Зворника и Бајине Баште и њихово прерастање у градска насеља. Некадашња села Севојно и Лучани постају градови после подизања значајних фабричких постројења у њима, мада је Севојно на домак Ужица, а Лучани чак потискује некадашње административно средиште Гучу и преузимају њену улогу. Исто тако развој индустрије у старим градовима („Крушк“ у Ваљевоу, „Зорка“ у Шапцу, „Магнохром“ и др. у Краљеву, „Слобода“ и др. у Чачку, „Први партизан“ и др. у Титовом Ужицу), као и појава мањих индустријских постројења у мањим средиштима (Косјерић, Мнопница, Ариље, Ивањица и др.) учинила је такође да ова насеља прерастају из варошице у градове (Ивањица, Ариље) као и да стари градови нагло бројно порасту и достигну до 30.000 становника па и преко тога.

Привредни развој а посебно и бројно нарастање старих градова делује и утиче на једну савремену појаву код градских, односно мешовитих насеља какве досад није било у овој области. Наиме, и привредни развој насеља и бројни пораст његовог становништва утиче како на стварање и појаву нових градских или мешовитих насеља, тако и на трансформацију насеља у околини таквог једног средишта. У почетку је већ речено да се највећи број сеоских насеља данас трансформисао у мешовита или градска насеља у близини већих градских насеља Западне Србије. Највећи број таквих трансформисаних насеља или насеља чија је трансформација у току је у околини Краљева (има их 15 ако се узме у обзир и део општине изван оградичене територије, а 7 у оквиру ових гралица). Знатан је број таквих насеља око Чачка, затим Ваљева, Лознице, Обреновца и Малог Зворника, где се наравно осећа и утицај суседног Зворника на босанској страни од кога је Мали Зворник одвојен само мостом. Та насеља, некадашња села, добијају карактер градских, односно мешовитих насеља најчешће онда када се град уз кога леже развија у снажан индустријски или терцијарни центар и почиње да привлачи велики број радне снаге из ближе и даље околних. Тада се градска територија шири и обухвата некадашња села која такође постају градови. Пример за то су Љубић и Трбушани у Чачку, Рибница у Краљеву, Кличевац, Градац и Доња Грабовница у Ваљевоу и др.

Исто тако ако град није у могућности да прими све те становнике који су похрлили у њега, они се насељавају по околним селима дајући тим насељима мешовити карактер, јер њихово становништво није више претежно пољопривредно. Такав случај је у Јарчујку, Конареву и другим селима близу Краљева, као и са Белином, Лозницом, Атеницом и Парменцом у околини Чачка итд.

Трећа могућност је да се индустријска постројења у старим градовима изграде у оквиру оближњих сеоских насеља што такође утиче на промену карактера, односно категорије овог бившег села. За ово су примери изградња фабрике „Слободе“ у Јездини поред

Чачка, фабрике за прераду бакра у Својну или Барич у близини Обреновца.

Развој туризма, односно све веће пропагирање туристичког развоја за који у Западној Србији постоје одређене природне погодности и настојање да се развије туристичка привреда, делује данас такође на промене неких сеоских насеља, односно одржавање и ширење значаја неких варошица, а самим тим и на размештај њихов у овој области. Примери за ово су Ковиљача, затим Чајетина и, најзад, Гуча која је, изгубивши свој некадашњи административни значај, покушала да свој стари ниво одржи кроз туристички развој. Туристички значај је допринео томе да Ивањица прерасте у градско насеље.

Значај и развој неких непривредних грана такође утиче на увршћивање неког насеља у категорију варошица. Најбољи пример за ово је Пецка, село у општини Осечина, некадашња сеоска варошица, која свој данашњи значај одржава кроз значај свог Дома здравља. Овај дом привлачи не само становнике општине Осечина него и далеко шире, становнике босанских насеља. На сличан начин делују или могу да делују неке значајније или јединствене школске установе или неке друге, мада за ово нема одговарајућег примера у Западној Србији.

Закључак. — На крају се може закључити да су појава и размештај градских, варошких па и мешовитих насеља Западне Србије данас узроковани читавим низом фактора, који се разликују од насеља до насеља, али се може издвојити неколико битних. Ови основни фактори нису свуда подједнако снажно деловали и не искључују и деловање неког посебног фактора, карактеристичног за неко одређено насеље, који овде није поменут.

Административни значај неког насеља у нашем комуналном систему утиче на појаву читавог низа непривредних функција у њему и ствара од њега средиште мањег или већег значаја. Тако је овај фактор један од примарних да неко насеље буде средиште.

Рељеф својом експозицијом (висином) и приступачношћу (долине, висоравни) омогућава изградњу путева, односно појаву и развој града, затим делује, омогућава или спречава, на ширење градске територије како стамбене тако и привредне, те га то ставља на прво место по значају за појаву и размештај градова и мешовитих насеља. Стога су овде већина градских насеља по долинама и не на великим висинама. Највиша је Чајетина на 880 м и Кремна на 748—766 м, Мокра Гора 580 и Биоска 641 м. Сва остала насеља су испод 500 м а најнижа су насеља у долини Саве и леже испод 100 м (Шабац 94, Мачванска Митровица 80 и Обреновац 78 м).

Реке, посебно цловне, на местима где се могу премостити или прећи и овде су послужиле као колевка за појаву градова. Веће и значајније реке условиле су појаву већих и значајнијих градских насеља и обрнуто. Супротно овоме веома густа речна мрежа, са безброј бујичавих мањих токова са долинама стрмих страна и ве-

ома дубоких, није повољан услов за развој насеља уопште а посебно за развој градова.

Саобраћајнице а нарочито саобраћајна средишта (чворишта) била су а и данас су врло погодна позиција за настајање, развој и напредак градских насеља. Од значаја друмског или железничког чвора, а поготово ако се оба комбинују, зависи значај насеља. Због тога на готово свим друмским раскрсницама Западне Србије постоји мање или веће средиште. Нарочито значајне раскрснице су сва градска насеља изнад 10.000 становника у Западној Србији а приближава им се и Пожега са 8.503 становника.

Привредни значај, односно развој непривредних функција су и у Западној Србији веома снажно деловали. Они су утицали на урбанизацију многих насеља Западне Србије. Подизање великих индустријских објеката (Севојно, Лучани), хидроелектрана и термоелектрана (Мали Зворник, Бајина Башта, Обреновац) променили су статус неких насеља Западне Србије и то тако да су од варошица постали градови а од села варошице па и градови.

Прилив становништва до кога је дошло услед нагле индустријализације и електрификације земље, затим развој саобраћаја и комуналног система такође је тамо, где је његов притисак био силан и снажан, деловао на већу или мању трансформацију већег броја сеоских насеља у мешовита па и градска насеља (пример Краљево, Лозница, Чачак и др.).

Туристичка привреда која се снажније почела развијати последњих година најновији је фактор који је почео да трансформише односно да одржава значај неких наших насеља, па тиме и да утиче на њихов размештај у области (Гуча која више није средско средиште, Чајетина која и сама има извештан туристички значај, а посебно пошто је у близини Партизанских Вода).

На местима где се природне погодности комбинују са привредним и непривредним значајем и где су истовремено и најзначајније саобраћајне раскрснице данас су највећа и најразвијенија градска насеља Западне Србије — Шабац, Ваљево, Лозница, Титово Ужице, Чачак и Краљево.

ЛИТЕРАТУРА

1. Савезни завод за статистику, *Попис станова и становништва 1971. Становништво — Миграциона обележја*, Београд 1973. г.
2. Бранислав Којић: *Систематизација насеља у Србији*, САНУ Глас CCLXVIII, одељење друштвених наука, књ. 13, Београд 1966., стр. 177—220.
3. Д. Вогелник: *Урбанизација као одраз привредног развоја ФНРЈ*, Економска библиотека 13, Београд, 1961. г.
4. Ђорђе Ђ. Симоновић: *Центри заједница села у Србији*, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд, 1970. г.
5. Бранислав Којић: *Варошице у Србији XIX века*, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд, 1970. г.
6. Милош Мацура: *Становништво као чинилац привредног развоја Југославије*, Економска библиотека 7, Београд 1958. г. стр. 3—374.

OLGA SAVIC

VILLES, BOURGADES ET AGGLOMÉRATIONS MIXTES
DANS LA SERBIE DE L'OUEST

Leur disposition et facteurs fondamentaux

Délimitée par la Save au nord, la Drina à l'ouest par la Kolu-bara, le Ljig, la Dičina, la Morava de l'Ouest et l'Ibar à l'est et par les montagnes de Murtenica, Javor, Golija et Čemerna au sud, la Serbie de l'Ouest est la région transitaire entre le reste de la Serbie et les autres républiques et provinces. C'est à travers cette région que mènent toutes les voies de communication importantes pour la Bosnie et le Monténégro, la vallée de la Save la relie à la Croatie, la Slovénie et la Vojvodina, tandis que par la vallée de l'Ibar passe la voie de communication vers le sud, pour le Kosovo et la Macédoine. Pour cette raison les agglomérations de type urbain apparaissent très tôt dans cette région, en se formant, en général, le long de ces voies de communication transversales.

Sur le territoire de la Serbie de l'Ouest il y a en tout 80 villes, bourgades resp. agglomérations mixtes, comme elles sont désignées par la statistique. Par ce chiffre sont compris: toutes les villes, tous les centres des communes, ensuite bourgades, bourg et agglomérations mixtes, dans lesquelles prédomine la population non-agricole, c.à d. toutes les agglomérations qui diffèrent par quoi que ce soit des villages. Toutes ces agglomérations exercent certaines fonctions dans leurs environs respectifs, mais elles se distinguent les unes des autres par les fonctions, l'importance et aussi par la grandeur. La plus petite de ces agglomérations, Draginac, a 269 habitants, et la plus grande, Šabac, en a plus de 40000 (Recensement de l'année 1971).

Sur la carte on voit que ces agglomérations sont la moins nombreuses au centre de la région et qu'il y en a plusieurs dans chaque vallée importante de celle-ci. La disposition spatiale de ces agglomérations a été influencée par un assez grand nombre de facteurs, mais il est possible de distinguer quelques facteurs communs — essentiels.

La division administrative influe, pour ses propres besoins, sur la formation de ces centres. De cette façon, chaque commune dans la Serbie de l'Ouest a un tel centre communal avec une série de fonctions non-économiques. Là où il y a le concours des autres facteurs favorables, dans une commune apparaissent deux ou même plusieurs centres.

En soulignant l'importance du relief (altitude de la région, relief des vallées et jonction des vallées) et de l'hydrographie (grandeur et navigabilité des fleuves et des rivières et densité du réseau

fluvial), en tant que facteurs naturels fondamentaux, on a fait ressortir que la plupart de ces agglomérations se trouvent dans les vallées et que 4 seulement d'un total de 80 agglomérations sont situées à l'altitude au-dessus de 500 m (Čajetina, Kremna, Mokra Gora et Bioska).

C'est sur les voies de communication, anciennes et modernes, routières et ferroviaires, particulièrement aux intersections de celles-ci, que se forme la majorité de ces centres. Aux noeuds de communication les plus importants sont aujourd'hui situées les plus grandes agglomérations urbaines avec une population de plus de 10000 habitants (Šabac, Loznica, Valjevo, Obrenovac, Čačak, Kraljevo et Titovo Užice) dont s'approche aussi Požega avec 8503 habitants (Recensement de l'année 1971).

Le développement de l'économie et des fonctions non-économiques ont influé sur l'urbanisation de nombreuses agglomérations de la Serbie de l'Ouest. La construction des grandes usines (Sevojno, Lučani), des centrales hydroélectriques et thermoélectriques (Mali Zvornik, Bajina Bašta et Obrenovac) a contribué à la transformation de certaines bourgades en villes et des villages en bourgades et même en villes (Sevojno).

L'affluence de la population, qui s'était produite à cause de l'évolution générale et économiques des agglomérations, influe aussi sur leur transformation ultérieure. Là où cette affluence était exceptionnellement grande et brusque a eu lieu la transformation des agglomérations rurales aux environs des villes, ce qui est surtout exprimé autour de Kraljevo, Loznica, Valjevo et Čačak.

L'économie touristique qui a commencé à se développer puissamment ces dernières années, contribue aussi à la transformation ou au maintien de l'importance de quelques centres. C'est le cas de Guča qui a cessé d'être centre administratif et aussi de Čajetina et d'Ivanjica.

Aux endroits où les conditions naturelles favorables se combinent avec l'importance des communications, de l'économie et l'importance générale, aujourd'hui sont situées les agglomérations urbaines les plus grandes et les plus développées de la Serbie de l'Ouest — Šabac, Obrenovac, Loznica, Valjevo, Titovo Užice, Čačak et Kraljevo.